

УДК 376

Т.Д. Каменіщук

ПОНЯТТЯ "ЗНАК" ЯК ФОРМА ВИРАЖЕННЯ ТА ЗАСІБ ПІЗНАННЯ

У даній статті розглянуто значення і місце в різних галузях наук знаків та здійснено спробу означити функції знака.

Ключові слова: знак, функції знака.

В этой статье рассмотрено значение и место в разных науках знаков и сделана попытка означить функции знака.

Ключевые слова: знак, функции знака.

Поняття "знак" є предметом вивчення різних наук: гносеології, логіки, лінгвістики, семіотики, психології, що намагаються відповісти на ряд питань, пов'язаних із природою пізнання та способів діяльності тих, хто пізнає. Кожна наука пропонує власний підхід до розкриття сутності цього поняття та його функціонального призначення.

У сучасному тлумачному словнику української мови термін "знак" містить наступні пояснення:

1) предмет, позначка, зображення і т.ін., які вказують на що-небудь, підтверджують, означають щось; сигнал; клеймо, мітка [4].

2) ознака, вияв, доказ чого-небудь; те саме, що прикмета. На знак чого – як свідчення, підтвердження чого-небудь. Під знаком чого – базуючись на чомусь, маячи яку-небудь провідну ідею, мету тощо.

3) зображення з відомим умовним значенням; письмове зображення звука чи сполучення звуків мови; буква.

4) подряпина, рубець, рисочка, пляма тощо, залишені чим-небудь; слід, відбиток чогось. Накласти свій знак на кого-що залишити слід, відбиток на кому-небудь, чому-небудь.

5) у перекладі зі сл. "давати", "подавати", "робити". Рух (переважно головою, рукою), яким виражається воля, наказ, бажання, попередження кого-небудь про щось і т. ін. Не подавати знаку про що – не показувати, не виявляти чого-небудь.

6) В офіційних осіб – металевий значок, що засвідчував достовірність перебування на якій-небудь посаді [4].

Великий тлумачний словник сучасної української мови подає "знак", як предмет, позначка зображення, які вказують на що-небудь,

підтверджують, означають щось; ознака вияв, доказ чого-небудь; зображення з відомим умовним позначенням; рух, яким виражається воля, наказ, бажання, попередження когось-небудь про щось [1].

У філософському енциклопедичному словнику термін "знак" це матеріальний предмет (явище, подія), що виступає як представник деякого іншого предмету, властивості або відношення [6].

Філософський словник визначає "знак", як матеріальний чуттєво сприймаючий предмет, подія або дія, яка виступає в пізнанні в якості вказівки, значення або представника іншого предмету, події, дії.

Бути знаком – це не природна властивість предмета, а функціональна, яка виявляється у знаковій діяльності. "Функція знака – репрезентувати дещо відмінне від нього самого і є його значенням" [6]. Це означає, що власний зміст спостережуваного і те, знаком чого воно є, не мають нічого спільного

Функція заміщення є головною функцією знака. Філософська Список використаних джерел знак визначає як матеріальний предмет (явище, подія), що виступає представником деякого іншого предмета, властивості чи відношення і використовується для придбання, зберігання, перероблення й передачі повідомлень (інформації, знань).

Знак ще за часів стоїків розглядали як "сутність, що створена відношенням означника і означеного". Про нерозривну єдність означника і означеного твердив Ф. де Соссюр (бінарна опозиція знака), порівнюючи її з хімічною сполукою води, що складається з водню і кисню; узятий окремо, кожен з цих елементів не має жодної з властивостей води. Відштовхуючись від цього, Ж. Дерріда не визнавав рівноправної єдності означника і означеного: перевага завжди надається означеному через його близькість до Логоса. Для Дерріди очевидно, що знак передре істині, сутності Буття вже тому, що, запитуючи про це, ми використовуємо знак (автор ототожнював поняття "знак" і "писемний знак"). На питання, що ж репрезентує знак, Дерріда стверджував: "Знак репрезентує сам себе". Виникнувши, він починається і продовжується повторенням самого себе. Світ у такій знаковій репрезентації постає ланцюгом безперервних відсилань і диференційних зіставлень, де повсюдно фігурують лише знаки. За Деррідою, світ, доступний людині – це безкінечна знакова інтерпретація, гра знака і гра у знакові.

Англійський філософ Б. Рассел вказував на особливість мовних знаків: щось відчутне – слово, жест, картина тощо – може викликати уявлення про щось інше. Коли таке трапляється, то відчутне можна назвати "знаком" чи символом, а те, про що складається уявлення, – "значенням".

Знак має дуальну природу – це єдність означника і означеного, з одного боку, у нього є власні властивості, а з іншого – він виступає означенням другого предмета, з абсолютно іншими властивостями. З цього випливає найсуттєвіша властивість знака – він може репрезентувати щось відмінне від нього самого. Щодо наявності якогось внутрішнього зв'язку між знаком і означеним предметом чи поняттям, існують різні точки зору: хтось такий зв'язок заперечує, а дехто допускає його можливість у минулому. Так, О.Лосєв стверджував, що слово як знак навряд чи можна вважати умовністю, бо воно відображає значну історичну реальність, і підкреслював неможливість тлумачити його як завгодно [3]. П.Флоренський дотримувався схожої думки: детально аналізуючи співвіднесені фонети, морфеми, семантику багатьох слів, він виявив, що зв'язок між ними – не випадковий, хоча зараз довести це складно.

В енциклопедіях (Математичній та Великій радянській) **знак** визначається як "матеріальний предмет (явище, подія), що виступає в ролі представника деякого предмета, властивості чи відношення й використовується для здобуття, зберігання, переробки й передачі повідомлень (інформації, знань)" [5]. В Українській радянській енциклопедії дається таке означення: "**Знак** – матеріальний об'єкт, що сприймається як носій певного смислу, значення, інформації".

У науковій літературі простежується різнопланове використання слова "знак": це мітка, покажчик, те, що може виражати, представляти ідеї. Знаком може служити предмет, явище, подія, людина. У широкому значенні цей термін є родовим стосовно його різновидів, а у вузькому змісті знак є видовим поняттям поряд із символом [2].

У теперішньому розумінні знак визначається як матеріальний, чуттєво сприйманий предмет, що виступає в процесі пізнання і спілкування представником іншого предмета або явища. Він використовується для сприйняття, збереження, перетворення і передачі інформації про предмет або явище, які заміщає сам знак. Дану проблему в останні роки в своїх роботах розглядали такі вітчизняні і зарубіжні вчені, як О.С. Ахманова, О.О. Ветров, Л.О. Рєзников, В. Пенфільд, Л. Робертс та інші.

На сучасному етапі немає єдиного визначення поняття "знак", побудованого на психологічній основі.

У психології проблема знаків і знакових систем не одержала необхідного загальнотеоретичного розвитку. Низка досліджень за даними питаннями була зосереджена на розв'язанні суто прикладних задач, пов'язаних з інженерною психологією в роботах Ч. Морриса, Ч. Пірса, а також у роботах психологів і лінгвістів Н. Бор,

Т.В. Булигіної, Б.Г. Ананьєва, М.В. Гамезо, Л.С. Виготського, А.Н. Леонтьєва.

Особливу увагу розвитку проблеми знака і знакових систем у психології приділяв видатний психолог Л.С. Виготський. Він оцінював психіку людини як своєрідну діяльність, пов'язану зі знаками як функцією, що є знаряддям. У своїх роботах автор підкреслював, що в структурі вищих психічних функцій знак є визначальним засобом, а у процесі функціонування психічної сфери виділяють такий компонент як спосіб його вживання. Подібно до того, як застосування конкретного знаряддя визначає трудову операцію, вживання знака є тим характерним моментом, відповідно до якого конструється весь психічний процес. Л.С. Виготський приділяв особливу увагу сигнальній функції знака [1], базуючи ці положення на теорії І.П. Павлова про рефлексорні механізми вищої нервової діяльності. Ним уперше вводиться поняття сигніфікації знака, тобто створення і вжиток знака як штучного сигналу. У наступних роботах суттєво звужується поняття "знак", і знакова система зводиться до поняття мови як загальноновживаної. Однак усупереч Л.С. Виготському К. Бюлер відмічав, що до області знакового і символічного в життєвому оточенні людини належить набагато більше чинників, ніж лише мовні явища.

Проблема знака була фундаментально розглянута в роботах О. Леонтьєва, який відзначив, що й при спілкуванні (мовній діяльності), і в узагальненні (мисленні, сприйнятті) використовуються знаки, слова, образи як оперативні одиниці, щоб організувати при їхній допомозі рішення того або іншого завдання. „Будучи взятий сам по собі, знак (слово, образ) – ні знаряддя пізнання, ні знаряддя спілкування. Він – лише свого роду „клітинка”, що використовується для спілкування й узагальнення дійсності в структурі більш складних структур.

У Сучасному психологічному словнику термін "знак" (sign) – компонент діяльності людини, засіб її свідомої орієнтації в об'єктах зовнішнього світу, управлінні власною поведінкою і поведінкою інших людей. Вперше виникло при використанні знарядь праці опосередковування діяльності призводить в подальшому до пере налаштування останньої за рахунок застосування. Знак, орудійні та знакові опосередкування складають специфічну ознаку діяльності і психіки людини, виникає як засіб соціального зв'язку і дії на інших. Знак (словесний), об'єктивуючи ідеальний образ дій, дає можливість людині змінювати свою поведінку, перебудувати план своєї діяльності до здійснення реальних перетворень з об'єктом, другими словами, знак стає засобом оволодіння власною поведінкою, засобом саморегуляції (Л.С. Виготський, А.Н. Леонтьєв). Знак виступає в двох

планах: в соціальному – як продукт історії культури, і в психологічному – як знаряддя психічної діяльності окремої людини. Знаками людської культури є мова, письмо, цифри, малюнки, схеми тощо.

У психології творчості при вивченні знакових систем виникла проблема, яка в філософії одержала назву "парадокс розвитку". Вона полягає в тому, щоб з'ясувати як відбувається вихід за межі вже засвоєних знань на момент народження нових ідей і евристичного мислення. Ця проблема не розглянута остаточно, проте в психологічних дослідженнях існують дані, які дозволяють зробити висновок, що вона являє собою, по-перше, комбінаторику знаків і, по-друге, перекодування інформації. Останнє пов'язане з переходом у процесі рішення задач від однієї системи знаків або знакових моделей до іншої, яка є представником більш високого рівня. У теорії знакових систем, що аналізувалася психологами, для відображення інформації й організації адекватної поведінки вперше вводяться поняття складності і рівня знака. Знак виступає не як жорстке відображення, а має більш-менш розмиті межі. Це твердження відповідає положенням, що висловлюються в теорії вищої нервової діяльності і другої сигнальної системи, де слово виступає як узагальнюючий чинник, який не має чітких меж.

Варто зауважити, що відносно самих понять "знак" і "знакова система" не досягнуте чітке порозуміння, що істотно ускладнює подальший теоретичний розвиток цієї проблеми. У багатьох роботах як вітчизняних, так і зарубіжних авторів неоднозначно формулюється сутність знаків і знакових моделей, що пов'язано з неоднозначним визначенням понять "знак" і "образ", "знакова система", "мова" і "код", "знак" і "символ". Аналіз досліджень дозволяє стверджувати, що на даному етапі задовільна класифікація знаків, побудована на психологічній основі, відсутня, і цей факт ускладнює проблему створення нових знакових систем. Недостатньо, на наш погляд, розкриті психологічні функції різноманітних типів знаків, їх ієрархії, ролі і місця в різних видах людської діяльності, пізнання і спілкування.

Істотною причиною цього є відмінність у досягнутих результатах у різних науках, залучених до теорії знакових систем. Фактично мовний бар'єр спостерігається тому, що використовуються різноманітні "знакові" позначення одного й того ж об'єкта відображення, тобто оригіналу. У кожному випадку для зіставлення знакових понять або образів з різноманітних галузей знань необхідно аналізувати їх відношення до оригіналу. В усіх випадках оригінал представлений предметом або процесом, який відображується, тобто виступає об'єктом відображення. Образ або знак - це власне відображення, що являє собою своєрідну форму організації матеріальних процесів, що

виступають їх носієм. Оригінал і носій відображення звичайно не мають нічого спільного за фізичними, хімічними й іншими властивостям. Але форма організації носія повинна перебувати у певному зв'язку з відображуваними властивостями об'єкта. В усіх спробах знайти зв'язок між знаками різних систем відображення при їх зіставленні слід завжди звертатися до вихідного оригіналу і визначати початковий зміст, який полягає в тому чи іншому понятті, що виступає у вигляді знака або образу. Зокрема, навіть щодо цих понять виникає неоднозначність сприйняття їх суттєвого визначення відносно оригінала, який вони репрезентують.

Практично обидва поняття - образ і знак належать до сфери відображення, і той і другий є результатом людського пізнання. Для того, щоб ставити питання про природу формування знака або образу, необхідно конкретизувати їх суттєвий зміст, або більш однозначно визначити відношення до оригіналу, який вони відображають. У різних випадках ці поняття не виступають як синоніми або як відображення рівня складності. У конкретному співвідношенні знака й образу на різних рівнях організації такий етап складності одержує попереднє визначення на більш високому рівні. Це призводить до того, що на вихідному рівні уявлення стосовно предмета - це образ, а відносно наступного рівня - це знак.

Знак - це предмет або явище, процес або дія, що виступають замість іншого предмета. Зв'язок між знаком і оригіналом характеризується тільки умовністю їх сполучення. Елементи знака не потребують однозначності відповідності елементам об'єкта-оригінала. Про це можна судити за співвідношенням букв і слів, що не відтворюють мовленнєві звуки, позначувані ними, а виступають їх умовними заміниками.

Знак у цьому випадку виступає посередником співвіднесення об'єктивного й суб'єктивного, засобом матеріалізації ідеального образу, надаючи йому соціальної значимості. Відбувається матеріалізація абстрактного, символізованого через знак.

Знак, що виникає внаслідок пізнавальної діяльності як засіб фіксації та передачі відображення, пізніше стає адекватною формою, що дозволяє розглянути відносини між об'єктами і знаряддям розвитку психічної діяльності. Без знаків неможлива більш складна форма психіки - мислення, що перебуває над безпосередньо діючими формами відношень з навколишнім середовищем. Для психології і сьогодні проблема знака полягає у встановленні природи його походження і функції у психічній діяльності.

Знак, як вказують Л.С. Виготський і К. Бюлер, виконує у психічній сфері людини відповідну роль, зокрема, стимулюючу та спонукальну функцію. У відповідності до положення Л.С. Виготського знак

виступає штучним стимулом-засобом у психічній ситуації і виконує функцію авто стимуляції.

Найважливішою характеристикою знака є те, що він народжується у процесі діяльності, потім забезпечує її організацію і регулювання. Це - матеріальне вираження предмета пізнання, опосередковане образом цього предмета. Продуктивне використання готової системи знаків припускає засвоєння їх семіотики, тобто "відтворення" самих знаків, їх системи і функції, а також подальший розвиток і вдосконалення.

В.В. Давидов стверджував, що "справжня функція знакової форми в мисленні може бути зрозумілою тільки при її співвіднесенні до визначеного типу об'єктивного змісту, що заміщається цією формою. Моделюючи "зрушення" у площині знакової форми "вбирають" в себе досвід вихідних предметних дій і у згорнутому вигляді відтворюють їх стосовно об'єкта-замінника". З цього виходить, що справжній склад необхідних предметних дій не можна встановити, якщо розглядати лише їх відбиток у знаковій формі. Щоб побачити за умов скорочених, згорнутих процесів мислення їх вихідні форми, знайти закони і правила цієї процедури і потім розгорнути повну структуру проаналізованих процесів думки необхідно простежити за всіма наявними засобами вирішення однієї й тієї ж задачі. Оволодіння знаками і знаковими системами дозволяє перебороти обмеженість індивідуального досвіду, включити до нього досвід соціальний. Завдяки знакам людина засвоює знання, накопичені людством. Знак є матеріальним носієм узагальнень і абстракцій, тому що в ньому фіксуються узагальнення й абстракції, вироблені не окремою людиною, а людством. Фактично, знак є не тільки знаряддя пізнання, але й спілкування. Водночас, власне спілкування є необхідною умовою оволодіння як знаками, так і їх системами, оскільки знаки виступають в ролі знаряддя регуляції поведінки і предметно-практичної діяльності.

Такі поняття, як "мова", "код", "модель", "символ" ґрунтуються на понятті знака. Система знаків за певних умов їх використання виступає як мова, що використовується як код або модель, а символ виступає як знак особливого роду.

Проблема знака і знакових систем багато в чому залишається ще не вирішеною, існує маса проблематичних моментів. Більша їх частина була предметом суперечки не тільки філософів давнини, але й сучасних вчених. В основному це стосується семантичного аспекту, що відбиває зв'язок знака, значення і предмета - так званого семантичного трикутника.

З точки зору асоціативної теорії знак перебуває у простому асоціативному зв'язку з предметом. Представники феноменологічної теорії вважають знак засобом віднесення думки до предмету, або інтенцією. Прагматисти тлумачать значення знака як засіб його

вживання або регулювання поведінки завдяки знакові, ця умова має місце повсюдно як неодмінний чинник. Знаки і комбінації знаків мають значення у тій мірі, в якій вони вживаються групами людей. Смыслові значення знака і засоби його позначення обумовлені контекстом їх вживання і метою, для досягнення котрої вони використовуються. Відношення знаків до предметів істотно змінюється в залежності від їх угруповання, тобто синтаксичної організації знаків.

На даний час у вивченні комплексу знаків і знакових систем виділяють три основні аспекти: семантичний - відношення знаків до предметів, які ними позначаються; синтаксичний, пов'язаний із співвідношенням знаків одного з одним; і прагматичний - що відображає відношення знаків до конкретної діяльності та спілкування.

У семіотиці поняття "знак" розглядається в контексті більш широких понять "знакова система" і "знакова ситуація".

Знакова система трактується як матеріальний посередник у взаємодії інших систем. Проста знакова система є матеріальним посередником, що слугує обміну інформацією між двома системами (Ю. С. Степанов). Найвищою стадією структурної організації семіотичної системи є стадія її самоописування, самореферування. Семіотичною системою є й семіосфера людини (Ю. М. Лотман).

Знакова ситуація – це нерозкладувана без втрати значень частина знакової системи. Знак же виступає частиною знакових ситуацій, яка повторюється, це те, що виділяється із системи.

Як зазначає Ю. С. Степанов, усі знакові системи, усі семіотики розташовуються в ряд за спаданням енергетичної сили (або релевантності) знака: біосеміотика – етносеміотика – лінгвосеміотика (звукова мова) – абстрактна семіотика. Ми цілком поділяємо думку А. О. Веряєва про те, що в освіті можливе використання усіх видів семіотик.

Найзагальнішим поняттям у психології є поняття діяльності. Аналогічний статус у семіотиці має поняття семіозису. Згідно з означенням Ч. Моррिसа, "семіозис (або знаковий процес) розглядається як п'ятичленне відношення, – V, W, X, Y, Z, – в якому V викликає у W схильність до визначеної реакції (X) на певний вид об'єкта (Y) при певних умовах (Z). У випадках, де існує це відношення, V є знак, W – інтерпретатор, X – інтерпретанта, Y – значення (означування, сигніфікація (signification)), а Z – контекст, в якому зустрічається знак". У результаті, знакова ситуація виникає там, де мають місце наступні відношення (перші три з них уведено Ч. Моррисом): 1) "знак – знак" (синтактика); 2) "знак – поняття" (семантика); 3) "знак – людина" (прагматика); 4) "знак – об'єкт" (сигматика) (уведено Г. Клаусом); 5) "людина – людина" (використання знака для комунікативного процесу). Останнє відношення вважається провідним (У. Еко, Л. С. Виготський,

А. О. Веряєв).

Слово "знак" у науковій літературі використовують різнопланово, однак, завжди знак виступає в ролі замітника іншого предмета, явища, властивості.

Таким чином, багатоаспектний аналіз наукових джерел дозволив визначити, що знак – це форма, що має матеріальне вираження (образ, схематичне зображення, артикуляційний та акустичний образ слова, тощо), засіб пізнання світу та розвитку пізнавальної сфери.

Отже, враховуючи вище зазначене, функції знака полягають у наступному:

- функціональному позначені, номінативній функції, схематичному позначенні (обрах, предмет оточуючої дійсності);
- символічному зображенні образів, абстрактних понять;
- позначенні відношення між об'єктами;
- виконує функцію авто стимуляції, спонукання, організації і регуляції процесів діяльності.
- формуванні знакових систем та моделі оточуючої дійсності.

Список використаних джерел

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови/ Уклад Т. Бусел. – К.: ВТФ "Перун", 2004 . – 1440 с.
2. Гамезо М. В., Ломов Б. Ф., Рубахин В. Ф. Психологические аспекты методологии и общей теории знаков и знаковых систем // Психологические проблемы переработки знаковой информации. – М.: Наука, 1977. – С. 5-49.
3. Лосев А. Ф. Проблема символа и реалистическое искусство. – М.: Искусство, 1976. – 367 с.
4. Сучасний тлумачний словник української мови: 100 000 слів/ за ред В.В. Дубічинського. – Харків: ВД "ШКОЛА", 2009. – 1008 с.
5. Спринь О. Б., Кошелева В. Д. Шляхи збереження здоров'я у людей розумової праці // Збірник наукових праць. Педагогічні науки. – Вип. 21. – Ч. 1. – Херсон: Вид-во ХДПУ, 2002. – С. 228-235.
6. Философский энциклопедический словарь.- М.: сов.энциклопедия,1983.

This article describes the importance and place in various fields of science and marks an attempt to define the function sign.

Keywords: sign, sign function.

Отримано 6.10.2011